

Osmanlı İmparatorluğu'nun Endülüs Yahudilerini Kabul Etme Nedenlerine Dair İnceleme*

Examination of the Reasons for the Ottoman Empire to Accept Andalusian Jews

Furkan Oğur^a

^a Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ, Türkiye.
frknogr60@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7236-8029

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25.04.2023

Düzeltilme tarihi: 06.05.2023

Kabul tarihi: 23.05.2023

Anahtar Kelimeler:

Reconquista

Yahudi Göçü

Osmanlı İmparatorluğu

Pragmatizm

ÖZ

711 yılında Müslüman Araplar İber Yarımadasında hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Avrupa devletlerinin yönetimi altında iken yüksek vergiler, sürekli yapılan savaşlar ve yöneticilerin baskısından dolayı yerleşik halk fazlasıyla yıpranmıştır. Bu duruma karşın Müslüman Arapların hâkimiyet kurduğu bölgelerde yükselen refah düzeyine paralel olarak İslamiyet'e geçiş artmıştır. Toplumsal dönüşüm karşısında endişelenen Avrupa devletleri tarafından da Reconquista Hareketi (Yeniden Fetih) başlatılmıştır. Yüzyıllarca yaşanan Hristiyan-Müslüman siyasi mücadeleleri, çeşitli politik, askeri ve toplumsal olayın ardından 1492 yılında İber Yarımadasından Müslüman ve Yahudi toplumların zorla göç ettirilmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak Yahudi toplumu, birçok devletten yerleşim izni alamazken Osmanlı İmparatorluğu tarafından himaye edilmiştir. Bu araştırma içerisinde de Yahudi ve Müslüman halkın maruz bırakıldığı zorunlu göç hareketinin mahiyeti Osmanlı İmparatorluğu açısından amaç-sonuç ilişkisi içerisinde incelenecektir. Araştırma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudi göçmenleri kabulündeki asıl sebepleri ortaya koyması açısından önemlidir. Aydınlatılması amaçlanan husus "Osmanlı İmparatorluğu Yahudi göçmenleri devlet dininin gereklerinden dolayı mı, padişahın şahsi teessüründen dolayı mı yoksa devletin pragmatist anlayışından dolayı mı kabul etti?" sorusuna cevap aramaktır. Sorulan sorunun cevabı, istatistik veriler, dönem padişahının fitratı ile siyasi elitinin beklentileri ve son olarak Yahudi toplumunun Osmanlı tebaası içerisindeki durumu karşılıklı değerlendirilerek aranmıştır. Çalışmanın sonucunda varılan kanaat iyi bir pragmatizm örneğidir. Yürütülen politikanın başarısı Yahudi tebaanın Osmanlı İmparatorluğu içerisinde sağladığı ekonomik, sosyal, mesleki ve kültürel katkıları açısından da somutlanmıştır. Araştırmanın, başlangıç öngörülerine paralel olarak pragmatizm teorisi ile sonuçlanması, amaçlananın yerine gelmesi noktasında yeterlidir ancak dini ilimler çerçevesinde değerlendirmenin zayıf olması hasebi ile de geliştirilmesi mümkün ve daha faydalı olacaktır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 25.04.2023

Received in revised form: 06.05.2023

Accepted: 23.05.2023

Keywords:

Reconquista

Jewish Immigration

Ottoman Empire

Pragmatism

ABSTRACT

In 711, Muslim Arabs began to dominate the Iberian peninsula. In the face of increasing religious and ethnic transformation, the Reconquista Movement (Reconquest) was initiated by the European tribes. After various political, military and social events, the Iberian Peninsula was cleared of Muslim and Jewish elements in 1492. However, while the Jewish community could not get settlement permits from many states, the Ottoman Empire took the Jews under its protection. In this research, the nature of the forced migration movement to which the Jewish and Muslim people were exposed will be examined in terms of the Ottoman Empire in terms of purpose-result relationship. The point aimed to be clarified is "Was the Ottoman Empire accepting Jewish immigrants for requirements of the state religion, because of the sultan's personal influence, or because of the utilitarian understanding of the state?" is to answer the question. The answer to the question asked will be sought by evaluating the statistical data, the expectations of the sultan and the political elite of the period, and finally the situation of the Jewish community among the Ottoman subjects. While the conclusion reached as a result of the study is a good example of pragmatism. The successful of the policy was also embodied in the economic, social, professional and cultural contributions of Jewish subjects within the Ottoman Empire. The conclusion of the research with the theory of pragmatism in parallel with the initial predictions is sufficient in terms of fulfilling the purpose, but it will be possible and more beneficial to develop it because the evaluation within the framework of Islamic sciences is weak.

* DOI: 10.46442/intjcss.1270707

** Sorumlu yazar: Furkan Oğur, frknogr60@gmail.com

Atıf Bilgisi / Reference Information

Oğur, F. (2023). Osmanlı İmparatorluğu'nun Endülüs Yahudilerini Kabul Etme Nedenlerine Dair İnceleme. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 9 (1), s. 46-60.

1. Giriş

Şüphesiz ki insanlar, tarih boyunca birçok nedenden dolayı göç etmek zorunda kalmıştır. Bu sebepler kimi zaman kıtlık kimi zaman yeni vatan arayışı veya ticari faaliyetleri geliştirme arayışı olmuşsa da ekseri sebep savaşlar olmuştur. İber Yarımadası da bu tarihi tekerrürü yaşamıştır. Yarımada'nın tarihinde M.Ö. 4. yüzyılda Fenikeliler ile başlayan istila, yağma ve savaşlar Grekler ve sonrasında Romalıların hâkimiyetine kadar süregelmiştir. Roma İmparatorluğu'nun bölgede kurduğu düzenin yıkılmaya başlamasının ardından bölgede Vizigotlar (Godos, Visigodos), Alanlar (Alanos), Sueviler (Suevos), Vandallar (Vandalus, Vandals) ve Germen kabilelerinin saldırıları yaşanmıştır (Şeyban, 2014:23).

İber Yarımadasının bilinen en eski ismi İberyia (İberic, Abâriye, Iberia) 'dır (Mekki, 1987:9-10). İberyia ismine karşılık gelen coğrafya, Cebelitarık'tan (Gibraltar) başlayarak Pirene dağlarına değin uzanan alandır (Şeyban, 2017: 26). Bugün bölgede yaşayan İspanya devletinin ismi ise Yunanlıların İber Yarımadasını tanımlamak için kullandığı "Beatica, Hispania" isimlerinden gelmektedir (Parmaksızoğlu, 2002: 223-339). İslam fethi gerçekleşikten sonra Hispania'ya eş olan Endülüs ismi bölge için kullanılmıştır (Özdemir: 2012, 29). 716 yılında basılmış bir sikkenin bir tarafında Latince olarak "Hispania'da basıldı", diğer tarafında ise "El Endelüs'te basıldı" ifadesi bulunmuştur. Endülüs isminin esin kaynağı ise Güney İspanya'da bir süre yaşamış olan Vandal (Vandalus) kabilesidir ve "Vandalların Yurdu" anlamına gelmektedir.

Yarımada tarihindeki kritik öneme sahip devletlerden ilkinin 468 yılında Vizigotlar Toledo şehrini merkez alarak kurmuşlardır. Ülke içerisinde fazlaca bulunan etnik ve dini gruplar istikrarın tesisinde büyük engel olmuş ve bunun baş sorumlusu olarak Yahudiler görülmüştür. Çünkü karışıklık ve isyanların yatıştırılması için daha öncesinde ülkede Katolik Hristiyanlığı kabul edilmiş ve din adamları, toplumda başat güç haline gelmiştir. Ancak düzen kurma çabalarına karşı, mal varlıkları sebebi ile nüfuz sahibi olan Yahudiler engel olarak görülmüştür. Bu nefretin sonucu olarak 694 yılında tüm Yahudiler köle statüsüne düşürülmüş ve bundan sebeple ülke ekonomisi ciddi buhranlar yaşamıştır (Şeyban, 2014: 23). Vizigotlar, devlet geleneği/tecrübesi bulunmadığı gibi soylu sınıfa toprak imtiyazı tanımış, köylü ve çiftçiler mülklerini kaybederek vergiler karşısında ezilmişlerdir. Ayrıca halkın çoğunluğu Katolik iken yöneticiler halk içerisinde sapkın olarak kabul edilen Aryan mezhebine tabii idi. Bu gibi ekonomik ve dini sebepli maişet sorununun yaşanması da Vizigotların istikrarsız görüntü çizmesini etkilemiştir. İber Yarımadasında yaşanan bu karışıklığı öğrenen Kuzey Afrika Müslümanları da bölgeye ilk keşiflerini yapmak üzere bu dönemde gelmişlerdir (Ocak, 2018: 2).

709 yılına gelindiğinde Kral Witiza'nın ölümü üzerine oğlu Achila (Aşil) çok küçük yaşta tahta geçmiş ancak taht muhalifler tarafından gasp edilince Achila Müslümanlardan yardım istemiştir. 710 yılında Tarif bin Mâlik'in emrindeki 500 kadar askerle Tarif adasına yapılan keşif sonucunda bölgenin hâkimiyetini ele almanın çok zor olmayacağı anlaşılmıştır. 711 yılında Târik bin Ziyâd öncülüğünde ve yaklaşık 12 bin asker ile fetih yolculuğu başlatılmış ve Güney İspanya kıyılarındaki Cebelü Tarık'da (Cebelü'l-Feth) karargâh kurulmuştur (Himyerî, 1984: 223). Vizigotların merkezi yönetimi o kadar zayıf bir durumdadır ki çıkarma sırasında Septe (Ceuta) valisi Julianos'un Müslümanlara yardım ettiği de söylenmektedir (Himyerî, 1984: 303). Bütün Vizigot şehirlerini tek tek fetheden Ziyâd ve komutanları 28 Nisan 711 (Hicri: 5 Recep 92) tarihinde başlayan harekâtı yaklaşık altı ay içerisinde tamamlamış ve Vizigot Hispaniası'nı büyük ölçüde Müslüman yurdu haline getirmiştir (Dozy, 1994: 32). Bu sefer sırasında yaşanan tek zorlu direniş mağlup Vizigot askerlerinin dağlık arazide isyan etmesidir (Hitti, 1989: 779-780).

Eski Roma ve Vizigot Hispania'sı dönemlerinde yoğun baskı altında yaşayan Yahudi milletinin altın çağı 711 yılından başlayarak 300 yıldan fazla sürmüştür. Bu dönemin sona erdiği tarih hususunda ihtilaf vardır. Tarihçiler arasındaki ihtilaf 1031, 1066 veya 1090 yılları üzerinedir. Kuzey Afrika Müslümanları yarımada çıktıktan sonra Cordoba, Malaga, Gırnata (Gırnada), Sevilla ve Toledo şehirlerindeki Yahudileri silahlandırarak şehirlerin savunmasını onlara bırakmış, bütün ekonomik yükümlülüklerini kaldırmış, yalnızca kişi başına 1 dinarlık vergi almışlardır (Şeyban, 2014: 29). Kuzey Afrika Yahudilerinin de bölgeye gelmesi ile Araplar ve İber Yahudileri arasında önemli bir entegrasyon sağlanmıştır. Öyle ki ticaret hususunda oldukça kabiliyetli olan Yahudiler fazlaca zenginleşmiş ve entelektüel yapılarının getirisi olarak çeşitli bilim dallarında çalışmalar yapmış, Arapça, Latince, Yunanca ve İbranice dilleri arasında çeviriler yaparak Endülüs medeniyetinin kalkınmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Yahudi toplumunun Müslümanlar ile yüzyıllar süren uyumlu yaşamı Avrupa krallıklarının muhtelif tarihlerdeki işbirlikleri ile zarar görmüştür. Bilhassa 12. yüzyılın başından itibaren bu işbirlikleri artmış ancak nispi düzeyde etkili olmuştur. Güçlü işbirlikleri ise 1479 yılında Kastilya-Leon kraliçesi I. Isabel ile Aragon kralı II. Fernando'nun evlenmesiyle mümkün olmuştur. Nikâh yoluyla sağlanan İspanya siyasi birliği Yahudi-Müslüman soykırımının (Reconquista Hareketi) mülevves ilerleyişini kırmıştır.

Reconquista Hareketi, 1492 yılında tüm Müslüman ve Yahudilerin göç ettirilmesi sonucunda en güçlü haline ulaşmıştır. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu, yurt arayan Müslümanların yanında Endülüs Yahudilerini de kabul etmiştir. Sefaradların¹ yerleştirildiği yerler başta Anadolu'nun çeşitli noktaları ile Selanik ve İstanbul olmuştur (Gürkaynak, 2003: 283). Bu bölgelerde devlet himayesi gören Sefaradlar gördükleri müspet muamele kabiline Osmanlı İmparatorluğu'nun faydasına birçok iş yürütmüştür. Bu karşılıklı iyi iletişimin sonuçları gerek Osmanlı tarihi çalışmalarında gerekse Yahudi tarihi çalışmalarında çokça işlenmiştir. Ancak kurulan münasebetlerinin sebep veya amaçları hususunda uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve tarih literatüründe neredeyse hiç çalışma bulunamamıştır. Bu durumdan ötürü çalışmada Sefaradların Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilme nedenleri araştırılmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Endülüs Yahudilerine karşı gösterdiği tavrın sebebi pragmatizm teorisi çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmanın daha anlaşılır olması amacıyla öncelikli olarak pragmatizm teorisi kuramsal kaideleri ve teorisyenleri özelinde kısaca incelenmiş; daha sonra, yine çalışmanın anlaşılabilirliğini arttırmak adına Reconquista Hareketi'nin ortaya çıkmasına kadar yaşanan Endülüs siyasi tarihi işlenmiş ve bu yolla Reconquista Hareketi'nin temelleri ortaya konulmuştur. Ardından, Endülüs ve Osmanlı ilişkileri incelenerek göç hareketinin yönü hususunda tarihi bağların etkili olup olmadığı kısaca işlenmiştir. Son olarak Sefaradların Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki yaşamları çeşitli yönlerden işlenmiş ve dönem padişahı 2. Beyazıt ile siyasi elitin tavrı pragmatist teori ile uygunluğu noktasında değerlendirilmiştir.

2. Pragmatizm Teorisi

Günlük yaşam içerisinde sıklıkla kullanılan pragmatizm tek bir sözcüğü karşılamamaktadır. Sahip olduğu düşünülen anlam "faydacılık" veya "faydacı" olsa da teorinin ortaya çıktığı çevre ve ortaya çıkaran isimler bu anlamların çok daha ötesinde felsefi mülâhazalar ile içeriği şekillendirmiştir. Teorinin kurucuları olan Charles Sanders Pierce, William James, John Dewey ve son dönem takipçisi Richard Rorty farklı düzeylerde ama aynı öz ile pragmatizmi tanımlamaktadır (Öztürk, 2015: 107-108). Bu düzey farklılığından kaynaklı olarak da felsefe tartışmaları içerisinde pragmatizmin genellikle dört kuramından bahis olur: (i) Anlam kuramı, (ii) araştırma kuramı, (iii) gerçek kuramı ve (iv) etik kuramı.

Anlam kuramını pragmatizmin temeli olarak gören isim Pierce'dır. Ona göre bir şey hakkındaki mütalaamız, o şeyden hissettiklerimizden ibarettir (Pierce, 1958a: 124). Daha net anlaşılması adına düşünürün güç üzerine yaptığı şu yorum önemlidir:

¹ Endülüs topraklarından göçe zorlanan Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde İbranice "İspanya" anlamına gelen "Sefarad" ismi ile anılmıştır (Altıntaş, 2022). Çalışmanın ilerleyen bazı bölümlerinde de bu sıfat Endülüs Yahudilerini tanımlamak için kullanılacaktır.

“Güç kavramının aklımıza getirdiği düşüncenin, tavırlarımıza tesir etmesinden başka fonksiyonu yoktur. Bu fonksiyon, tavırlarımız dışında bir araç kullanarak güç ile ilişkilendirilemez. En nihayetinde, gücün tesirlerini biliyorsak, atıf yapılan her olay veya durum hakkında da bilgiye haiz oluruz” (Pierce, 1958a: 129).

Bu yorumdan hareketle anlamlandırma sürecinin pragmatistler için bir olay veya deneyden alınacak sonuçla eş tutulduğu kanısına varılabilir. James için ise, pragmatizm, anlamlandırmaktan ziyade mütalaalarımızın nasıl olması gerektiğini araştırmaktır (James, 1975: 29). Çünkü anlamlandırmak, yalnızca eyleme geçmek için vardır (James, 1979: 92). Misal olarak, güneş altında kalındığında önemli olan güneşin yakıcı etkisini bilmek değil, yanma sonucunda ne yapılacağıdır.

Araştırma kuramı, Pierce tarafından basit bir tanım olan şüphe halinden kanaat veya eylem haline varma süreci olarak ifade edilmiştir (Pierce, 1958b: 99). Pierce bu süreci yalnızca felsefi bir tartışma olarak sürdürmüş ve kuramın pratik yönünü göz ardı etmiştir. Dewey ve James için de araştırma kuramı bir eyleme varma sürecidir. Ancak tek bir farkla; hakkında araştırma yapılmak istenen olgu, durum veya kavram araştırmacının sosyal çevresinden ya da kişisel tercihinden etkilenebilir. Bu yaklaşımı daha somut hale getirmek gerekirse; bir bilim adamının aldığı eğitim ve yaptığı araştırmalar her ne kadar ampirik ilkelere uygun olsa da din gibi dogma içeren bir olguyu benimseyebilir. Tam bu noktadaki düalizmi ortaya koyan şey sosyal etkenler veya kişinin inanma isteği olabilir. Ortaya bir düalizm çıkmakta ve pragmatizm genel olarak ikilemlerden doğan tanımlamaları reddederek karşılıklı dizgeleri kabul etmektedir. Tüm bu tanımlamanın sonucunda araştırma kuramı için şu şekilde bir kaniya varılabilir: Tutum ve eylemler gözlem imkânı olan olgulardır ve insanların nasıl eylemler ortaya koyduğuna bakılarak nasıl tutumlara sahip olduğu bilinebilir.

Yukarıda öz şeklinde tanımlanan pragmatizmin, bu çalışma özelinde anlam ve araştırma kuramlarından faydalanılmıştır. Bunun sebebi, oldukça soyut nitelikli bir durumu ele alan araştırma sorusunun cevaplanmasında somut kanıtların bulunamamış olmasıdır. Bu yüzden, bir taraftan Yahudi toplumunun Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki sosyal, ekonomik ve politik uyumu ele alınmıştır. Öte taraftan 2. Beyazıt’ın zorunlu göç hakkındaki tutumu ve dönemin siyasi elitinin tavrı ele alınmıştır. Ayrıca 2. Beyazıt’ın karakteristik yapısı incelenerek anlam ile araştırma kuramlarının öngördüğü sosyal çevre-eylem ve mütalaa-eylem bağlarından hareketle sağlama niteliğinde bir sonuç aranmıştır. Ancak tüm bunların öncesinde araştırmanın öznelerinden birisi olan Endülüs Devleti’nin siyasi tarihi ve doğal olarak Sefaradların yaşadıklarına bakarak Reconquista Hareketi’nin süreci incelenmiştir.

3. Reconquista’ya Giden Süreçte Endülüs’ün Siyasi Tarihi

Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr, 710 yılında dönemin halifesi olan Velid bin Abdülmelik’ten onay alarak komutan Tarîf bin Mâlik’i emrine 500 askeri vererek Güney İspanya kıyılarındaki Isla de la Palmas adasına keşif amacıyla yollamıştır (Himyerî, 1984: 392). Nitekim 28 Nisan 711 yılında eski bir köle olan Tarık bin Ziyâd, vali Musa bin Nusayr’ın verdiği toplam 12 bin asker ile birlikte Vizigot topraklarına girmiştir. Fethin karargâh üssü olarak Cebelü Târik dağına yerleştikten sonra ilk olarak el-Cezîretü’l-Hadrâ’yı (Algeciros) fethetmiştir. (Himyerî, 1984: 223). Ardından, Vizigot kralı Rodrigo himayesindeki orduyu Şerîş (Xerez, Jerez) ile Şezûne (Sidonia) şehirleri arasında kalan Ferentîre (Frantera) ovasında yenmiştir. Böylelikle fethin öngörülen en zor aşaması aşılmıştır.²

Elde edilen başarının ardından Tarık bin Ziyâd tarafından görevlendirilen komutanlar ilerlemeye devam etmiştir. Çeşitli idari ve ekonomik sıkıntılar yaşayan halk ise girilen her şehirde Müslüman ordusuna yardım etmiştir. 712 yılına gelindiğinde, 18 bin kişilik ordu Musa bin Nusayr öncülüğünde İspanya’ya ayak basmıştır. Henüz alınmamış olan İşbiliye (Sevilla), Karmûne (Carmona), Leble (Nieble) ve Mârîde şehirleri de Nusayr tarafından fethedilmiştir. 713 yılında ise Tarık bin Ziyâd’ı da yanına alarak Liyûn

² Bu savaş hakkında farklı isimlendirmeler vardır. Ancak genel kabul, isminin “Vâdi Lekkü Savaşı” olduğu yönündedir. Daha detaylı bilgi için bkz: Muhammed bin Ebû Nasr Humeydi. (1996). Cezvetü’l-Muktebis fî Zikri Vülâti’l-Endelüs, Nşr: İdâretü İhyâi’t-Türâs, İstanbul: Mektebetü’l-İrşad, s. 3-7.

(Leon), Cillikiye (Golicia), Lâride (Lerida), Berşelûne (Barcelona), Sarakusta (Zaragosa, Saragossa) şehirlerini de fethederek tüm İspanya'yı ele geçirmiştir. (Himyerî, 1984: 507-508). Musa bin Nusayr ve Tarık bin Ziyâd bununla yetinmemiş ve Pirene dağlarının aşarak dönemin Avrupa'sında önemli askeri ve siyasi güce sahip olan Frankların topraklarına girmiştir. Ancak Emevî başkentinden gelen emirle Dımaşk'a (Şam) geri dönmek zorunda kalmışlardır. Musa bin Nusayr, dönmeden önce oğlu Abdülaziz'e idareyi devretmiş ve böylece Endülüs'te "Vâliler Dönemi" (Asru'l-Vülât) başlamıştır.

3.1. Valiler Dönemi (711-756)

Fetih hareketlerinin Avrupa'nın iç kesimlerine kadar devam ettiği bu dönemde 21 vali 756 yılına kadar ülkeyi idare eder. Fetih ilerleyişi sırasında Mürsiye (Murcia, Tüdmir), Arnûne (Narbone) bölgelerinden sonra Paris'e yaklaşmış olan Müslümanlar Tours veya Poitiers (Balâtüşşühedâ) savaşında Frank ordusuna yenilmiştir (Provençal, 1993: 810-812). Batılı müsteşriklerden Robert G. Latham bu savaşın dünya siyasi tarihi içerisinde en mühim 15 savaştan birisi olduğunu iddia etmiştir. Işın Demirkent'in düşüncesine göre eğer Müslümanlar bu savaştan galip çıkmış olsa idi İslam fütuhâtı durdurulamayacak bir güç haline gelmiş olacaktı ve dünya hâkimiyeti Bizans elinde değil Avrupa'dan yayılan Müslümanların hâkimiyetinde olacaktı.

Abdülaziz bin Musa, ikinci vali olarak yaklaşık 2 yıl görev yaptığı sırada isyanları bastırma ve sınırlarını düzenleme çalışması dışında başkenti İşbiliye (Sevilla) yapması ve idare merkezini Santa Rovina Kilisesi yapması da oldukça önemli hamlelerdir. Abdülaziz, düzen tahsisi süresince muhalifleri tarafından fazlasıyla yıpratılır. Nitekim yine muhalifleri tarafından namaz sırasında şehit edilir (Şeyban, 2014: 31).

İkinci valinin indirilmesi ile başlayan çalkantı sonraki valilerin döneminde devam etmiş olsa da askeri ve ekonomik hamleler tersi yönde seyretmiştir. Öyle ki fetih hareketleri Alp dağları sınırlarına kadar ulaşmıştır ancak Endülüs devletinin basiretsizliği Kuzey Afrika'da ki Berberi, Yemenli ve Kayslı isyanlarından kaynaklı olmuştur. Bu isyanlardan dolayı Emevî devleti zayıflamış ve her ihtiyaç hâsıl olduğunda Endülüs kaynaklarından faydalanılmıştır. Bu da Reconquista hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu hareketin başlangıcı ile Hristiyanlar İber Yarımadasının neredeyse yarısını tekrar ele geçirir.

3.2. Endülüs Emevîleri Dönemi (756-1031)

İsyanlarla artık baş edemeyecek hale gelen Emevî Devleti Abbasiler tarafından yıkılmıştır. Yıkım sonrasında Abbasi birliklerinden kaçan Halife Hişam'ın torunu Abdurrahman bin Muaviye Berberiler, Yemenliler ve Mevalilerin yardımını alarak 755 yılında Endülüs'e geçmiştir. Aynı azınlıklar Endülüs'te de yönetimi ele almasına yardım etmiş ve 756 yılında Endülüs Emevî dönemi başlamıştır.

Muaviye, içeride ve dışarıda çeşitli mücadeleler vermesine rağmen döneminde sayılı otoritelerinden birisi olmuştur. Bu yükselişle birlikte Endülüs ilk defa eyalet sıfatından sıyrılıp devlet sıfatına sahip olmuştur. Muaviye öldüğünde tahta geçen oğlu I. Hişam'ın, babası gibi dindar bir profil çizmesi ve Hristiyan halkın kitleler halinde ihtida etmesi Reconquista hareketini tetikleyen bir başka sebep olmuştur. III. Abdurrahman döneminde de devlet, yükselişini sürdürmüştür. Müvelledun Hareketi ismi ile anılan isyanlara rağmen merkezi otorite güçlendirilmiş ve halifelik unvanı elde edilmiştir.

III. Abdurrahman'ın ölümünden sonra tahta geçen II. Hakem, pozitif ve İslami ilimlerdeki birikimi ile büyük saygı görmüştür. Endülüs devletinin hemen her alanda parlamasını sağlayan halife, entelektüel kişiliği ile tanınmış, ilim erbabına da hususiyetle önem atfetmiştir. Felsefenin Endülüs'e gelmesini de sağlayan II. Hakem çeviriler konusunda ülkesindeki Yahudi halktan yüksek eğitim seviyeleri sebebiyle faydalanmıştır. III. Hişam'ın hilafeti sırasında ise Kurtuba şehrindeki idari mudillikten (karışıklık) dolayı

halk halifeyi lağvederek Endülüs Emevî hanedanını ülkeden göndermiştir. Bu olayla birlikte Endülüs Emevî Devleti tarihindeki Emevî dönemi bitmiştir.³

3.3. Mülûkü't Tavâif Dönemi (1031-1090)

1031 tarihinde başlayıp 1091 tarihinde son bulmak üzere Emevî Devleti'nde iki tane Mülûkü't Tavâif (beylik dönemi) yaşanmıştır (Şeyban, 2017: 32). İlk Mülûkü't Tavâif döneminde devletin merkezi zafiyet yaşamasından dolayı uzak şehirlerdeki nüfuzlu aileler başkaldırmıştır ve bu dönem “Âsi Mülûkü't Tavâif” olarak adlandırılmıştır. İkincisi ise, merkezde fiilen hiçbir otoriter gücün kalmamasından dolayı yerel güçlerin bağımsızlık ilan etmesi ile ortaya çıkan “Bağımsız Mülûkü't Tavâif” dönemidir.

Mülûkü't Tavâif döneminin en belirgin özelliği emirlikler arasında cereyan eden çatışmalar olmuştur. Hristiyan İspanya krallıkları bu ortamda güçlenmiş ve bir süredir duraklayan Reconquista Hareketi tekrar devinim kazanmıştır. Nitekim Endülüs'ün en önemli ikinci şehri olan Tuleytula 1085 yılında Reconquista'nın bu yükselişinden hareketle Kastilya (Costile, Castilla) kralı VI. Alfonso tarafından ilhak edilmiştir. Müslüman Endülüs ise Reconquista'nın ciddiyetini ancak bu ilhak ile anlayabilmiştir (Aschbach, 1940: 30; Şeyban, 2006: 388-390). Askeri açıdan daha zayıf durumda olan Endülüs devleti Kuzey Afrika'da güçlü bir imparatorluk kurmuş olan Murabıtların hükümdarı Yusuf bin Taşfin'den Reconquista'yı durdurması için yardım talep etmiştir.

3.4. Murabıtlar Dönemi (1090-1147)

Asıl hükümlerliliği Kuzey Afrika'da bulunan Murabıtlar Endülüs topraklarına girdikten sonra Hristiyan baskısını kısa sürede kırmıştır. Ardından ayrı ayrı idare edilen emirlikleri tek bir merkez altında himaye ederek Endülüs'e vilayet statüsü vermiş ve böylece Endülüs'te Murabıtlar dönemi başlamış olur. Yusuf bin Taşfin Merakeş'e döndükten sonra emirlikler iki kere daha ihtilafa düşmüştür. İkinci defa Endülüs'e davetle gittikten sonra üçüncüsünde davet beklememiştir. Bu kez aralarında İmam Gazali'nin de bulunduğu âlimler grubundan fetih için icazet almış (Şeyban, 2014: 57-58) ve daha önce vilayet altında birleştirdiği emirliklere tamamen son vermiştir. 1116 yılına gelindiğinde Kuzey Afrika'da Murabıtlara karşı dini ve siyasi temelli Muvahhit Ayaklanması yapılarak Murabıtlara da son verilmiştir. Binaenaleyh Endülüs'te ise siyasi karışıklık olmuş ve Reconquista tekrar canlanmıştır.⁴

3.5. Muvahhidler Dönemi (1147-1238)

Murabıtların yaşadığı Endülüs tecrübesine benzer şekilde Kuzey Afrika'dan gelerek olumsuz gidişe ancak bir süre için dur diyebilmişlerdir.⁵ Muvahhidlerin fiilen hâkimiyetleri, 1147 yılında Abdülmümin bin Ali ile başlayıp 1250 yılında Ebû Hafs Ömer el-Mürtezâ-Liemrillah ile son bulmuştur. Bu dönemde karadan Kastilya kralı VIII. Alfonso, denizden ise Portekizliler üst üste saldırılar yapmıştır. Saldırıların bir sebebi de Selâhaddin Eyyûbi'nin Kudüs Haçlı Krallığı'ndan Kudüs'ü almasıdır. Muvahhidler döneminde alınan en büyük zafer Erek Savaşı'nda yaşanmıştır. Bu savaşta Müslümanlar tekrar özgüven kazanır (Şeyban, 2014: 64-65). Erek Savaşı'nın ardından yaklaşık 17 yıl boyunca inişli çıkışlı ilerleyişten sonra 1212 yılında Haçlı Ordusu ile en-Nâsır himayesindeki Muvahhid ordusu savaşmıştır. Ağır yenilgi alan en-Nâsır şehit olmuş, Müslüman şehirleri ise tek tek Haçlı ordusu eline geçmiştir. Savaşın mahiyeti her iki taraf için de oldukça önemlidir. Haçlılara göre İber Yarımadası'nı Hristiyanlaştırma çabası (Reconquista) 1085 yılındaki hızlanma sürecinin ardından nihayete ulaşmıştır. Müslümanlar için ise, birkaç küçük şehirde

³ Endülüs'teki Emevî dönemi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Ebu'l Abbâs Şihâbüddîn Ahmed bin Muhammed et-Tilemsânî Makkarî. (1998). Nefhu't-Tibmin Gusni'l-Endelüsi'r-Ratib ve Zikri Vezirihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatib, nşr: Yusuf Muhammed Bukâî, Beyrut: Dâeru'l-Fikr.; Reinhart Dozy. (1994). Endülüs Tarihi: Doğuştan Günümüze Endülüs Tarihi, Çev: Heyet, Konya: Esra Yayınları, s. 117 vd.; Ahmet Muhtâr el-Abbâdî. (Tarih Yok). Fî Târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Dâru'n Nehdati'l Arabiyye, Beyrut.

⁴ Murabıtlar'ın Endülüs hâkimiyeti hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Hugh Kennedy. (1996). Muslim Spain and Portugal: A Political history of al-Andalus, Londra: Longman, s. 161 vd

⁵ Muvahhidlerin Endülüs hâkimiyeti hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Mahmud Makki. (1992). The Political History of al-Andalus. The Legacy of Muslim Spain, Leiden: Brill Publishing, s. 1-98

devam eden Muvahhid idaresi artık gücünü yitirmiştir. Nitekim bu pesimist yaklaşım 1250 yılına gelindiğinde bir realiteye dönüşmüş ve Muvahhidler fiilen yıkılmıştır (Şeyban, 2017: 34-35).

3.6. Nasrîler (Gırnata Sultanlığı) Dönemi (1238-1492)

Hristiyan krallıkların Reconquista hareketinden sonra Endülüs'ün sadece Güneydoğusunda kalan İlbîre ve Rûnde (Ronda) arasındaki bölüm Muhammed bin Nars tarafından kurtarılabilmiştir (Provençal, 1993: 758-759). Siyasi şartların ağırlığına karşın yaklaşık iki buçuk asır boyunca Endülüs'te İslam hamiliğini üstlenen Nasrîler, böyle bir ortamda hayatta kalabilmeyi çok yönlü diplomatik ilişkiler yürütmelerine borçludurlar. Ancak yaşanan çeşitli isyanların hemen ardından 1479 yılında Kastilya-Leon kraliçesi I. Isabel'in Aragon kralı II. Fernando ile evliliği İspanya birliğini mümkün kılmış ve Hristiyanlaştırma hareketinde engel olabilecek hiçbir devlet kalmamıştır. Devamında ki 2 Ocak 1492 tarihinde Gırnata Sultanlığı'nda yaşayan Müslüman ve Yahudilerin de yarımadaдан ayrılması ile hem Endülüs Medeniyeti hem de Reconquista Hareketi'nin sonuna gelinmiştir (Makkarî, 1998: 344).

4. Endülüs-Osmanlı İlişkileri

Endülüs ile Osmanlı Devletlerinin ilk münasebetleri tarihçiler arasında muallakta kalmış bir konudur. Daha doğru bir ifade ile yapılan bir yanlış üzerine tarihçilerin bir bölümü başlangıç tarihini farklı kabul etmiştir. Bu hataya düşen tarihçiler bilinen en sahih kaynak olarak Aziz Semih İlder'i gösterir. İlder ise zikrettiği 1477 tarihini Kâtip Çelebi'nin yazdığı Takvimü't Tevârih adlı eserine isnat eder ve ilk elçinin bu tarihte görevlendirildiğini yazar ancak eserde böyle bir ifade yoktur (Özdemir, 1999: 285). Nitekim bazı tarihçiler bu tarihin münasebetlerin başlangıcı olmasının pek de mümkün olmadığını araştırma teknikleri ile ortaya koymuştur (Özdemir, 1999: 296).

Devletler düzeyinde ilk ilişkiler yaygın bilinen tarihin aksine 1487 yılına tekabül eder ve bu da Fatih Sultan Mehmet değil 2. Beyazıt dönemine denk gelmektedir. Endülüs'ün son prensliği olan Gırnata Benî Ahmer Prenslüğü'nin Malaka, Ronda ve Hame şehirleri Kastilla Krallığı tarafından ele geçirilince emir XII. Muhammed Ebu Abdullah es-Sağır yardım isteyen feryatnâmesini elçi ile birlikte 1487 yılında 2. Beyazıt'a gönderir (Özdemir, 1999: 296). Binaenaleyh Osmanlı-Endülüs ilişkileri başlar. Feryatnâme, Ebü't Tayyib Salih b. Şerif er Rundi'nin kasidesi ile birlikte 2. Beyazıt'a ulaşır ve Kâtip Çelebi bu kasideye "Kaside-i Garra" ismini verir. 2. Beyazıt, Endülüs hakkındaki tafsilatı öğrendikten sonra yardım sözü verir ancak Cem Sultan olayı, Memlûklüler ile yapılan savaş ve donanmanın zayıflaması gibi durumlar baş gösterince vaat ettiği oranda yardım edemez (Şükürov, 2009: 320; Bilgin, 2009: 127).

Benzer feryatnâme Gırnata Sultanlığı'ndan Memlûklüler'e de gönderilmiştir. Memlûklüler Kastilya'ya gönderdiği elçi ile saldırıların durdurulmasını aksi takdirde Filistin'de yaşayan Hristiyan halkın kıyımına uğratılacağını ve Kudüs'ün hac vazifesine kapatılacağını bildirir (Öztuna, 1994: 419).

Dönemin Tunus hâkimi Abdülmümin, Osmanlı ve Memlûklüler arasında arabuluculuk faaliyetlerine girişir ancak istenilen sonuca varılamaz. Görüşmelerde yapılan plan doğrultusunda Osmanlı, Sicilya kıyılarına yanaşarak İspanya Kralı Ferdinand'ı bu bölgeye çekecektir. Bu sırada Memlûklüler İspanya kıyılarına çıkarma yaparak İspanya içlerine doğru ilerleyecektir (Özdemir, 2012: 297). Ancak bu plan bilinmeyen sebepler ile yarıda kalır ve gerçekleşmez.

1487 yılındaki çağrı üzerine yeterli yardım gönderilememesinden dolayı 1492 yılında Gırnata Benî Ahmer Prenslüğü yıkılır ve Reconquista Hareketi kesin bir başarıya ulaşır. Bu noktadan sonraki Hristiyan İspanya Krallığı'nın fiilleri katliam niteliği taşımaya başlar. Yahudiler ve Müslümanlar tavizsiz şekilde iki seçeneğe muhtaç bırakılır. Buna göre ya vaftiz ile Hristiyanlığı kabul edecekler ya da geri dönmek üzere ülkeden gönderileceklerdir. Göç için gücü yetmeyen küçük bir grup haricinde nerdeyse tüm Yahudiler 1492'de, Müslümanlar ise 1610 yılına kadar peyderpey ülkeyi terk eder.

2. Beyazıt tüm şartlara rağmen Kemal Reis komutasında bir donanma gönderir. Trablus emirinin sağduyusu ile Cebre adasında üs kuran Kemal Reis, yeğeni Piri Reis ile birlikte İspanya kıyılarından aldıkları Müslüman ve Yahudileri Kuzey Afrika ve İstanbul kıyılarına taşır (Şükürov, 2009: 321). Kemal

Reis, korsanlık faaliyetlerinde bulunduğu yıllar içerisinde öğrendiği Akdeniz'in coğrafi bilgisi sayesinde bu harekâta hatırı sayılır miktarda Müslüman ve Yahudi kurtarır. Yavuz Sultan Selim döneminde Barbaros kardeşlerin Endülüs'e yaptıkları seferlerde ekonomik ve askeri destek göstererek yardımlar sürdürülür (Sakaoğlu, 2002: 101). Kanuni Sultan Süleyman ise Barbaros Hayrettin Paşa, Piyale Reis ve Turgut Reis gibi denizcileri birçok kez yardım için gönderir (Özdemir, 2012: 224-225). 1568 yılına gelindiğinde ise çok az sayıdaki Müslüman ve Yahudiler Gırnata içerisinde bir isyan başlatır ve II. Selim'den destek beklerler. O tarihlerde Kıbrıs'ın fethi ile alakadar olan II. Selim, Kılıç Ali Paşa ve donanmasını Endülüs'e tekrar göndererek istenilen yardımı geri çevirmez (Şeyban, 2017: 290-291). III. Mehmet döneminde de benzer şekilde İspanya kıyılarına gemiler gönderilirken I. Ahmet döneminde ise birçok ülke ile diplomatik ilişkiler kurularak kara yolu üzerinden Belgrad, Selanik, Bursa, İstanbul ve Adana'ya Müslüman ve Yahudiler kabul edilir (Özdemir, 2012: 229).

Yukarıda da bahis olunduğu üzere aynı dine mensup olan Endülüs ile Osmanlı oldukça geç bir tarihte ikili ilişkileri kurmuştur. Hali hazırda bu dönem, Endülüs'ün yıkılma sürecinin son aşamaları olduğundan çok fazla yakınlık da kurulamamıştır. Ezcümle, Müslüman ve bilhassa Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na kabulünde tarihi bağların sebep olma ihtimali bu geç kurulan ilişkilerden ötürü pek mümkün görünmemektedir. Burada kurulabilecek tek sebep ilişkisi Roma Yahudilerinin dindaşlarına karşı duydukları yakınlıktan dolayı davet etmeleridir. Ancak bu davetin devlet veya siyasi elitler düzeyindeki etkisi üzerine pragmatist açıdan değerlendirme yapmaya olanak sağlayabilecek herhangi bir veri yok veya bulunamamıştır.

5. Sefaradeslerin Osmanlı'ya Göçü ve Etkileri

1492 yılındaki mezalim sonrasında yaklaşık bir asır boyunca göçe zorlanan Müslümanlar (Müdeccen) kimi kaynaklara göre 330 bin (Kettani, 1997: 72) kimi kaynaklara göre de 470 bin (İmamüddin, 2012: 362) dolaylarındadır. Bu kitlenin yaklaşık 120 bini İstanbul, İzmir ve Bosna'ya yerleştirilirken geriye kalan Müdeccenlerden bir kısmı henüz Osmanlı toprağı olmayan Fas'a, Avrupa'ya ve Amerika'ya göç etmiştir (Kettani, 1997: 73). Bu göç hareketi sırasında 70 bin kadar Müdeccen ise farklı sebeplerden dolayı hayatını kaybetmiştir.

Elhamra Kararnâmesi, muhteviyatı bakımından yalnızca Müslümanları değil Protestan Hristiyanları (Bilgin, 2013: 32) ve Yahudileri de hedef almıştır. Küçük bir azınlık olan Hristiyan mezhep mensuplarından ziyade Yahudiler ciddi bir niceliğe sahiptir. Tüm rakamlar dikkate alındığında mevcudun 200 bin ilâ 500 bin aralığında olduğu söylenebilir (Bernard, 1940: 142). Endülüs'ten ayrılırken Yahudilerin büyük çoğunluğu hedef ülke olarak Osmanlı'yı tercih etmiştir. Bunun iki sebebi vardır; birincisi, Hristiyanlar ile Yahudilerin dinler tarihinde de yeri olan ve Hz. İsa'nın ölümü üzerine anlatılan rivayetlerden kaynaklı çatışmadır. İkincisi ise daha önce benzer baskılardan kaçarak Osmanlı'ya göçen Yahudilerin rahat bir hayat sürmesi ve dindaşlarını davet etmeleridir.

2. Beyazıt tarafından Osmanlıya kabul edilen Yahudiler ağırlıklı olarak Partos, Korfu, Manastır, Larissa, Gelibolu, İstanbul, Amasya, İzmir, Bursa ve Selanik'e yerleştirilmiştir. Böylece Osmanlı tebaası içerisinde Yahudilerin sayısı hatırı sayılır şekilde artmış ve devlet kaynaklarında geçen "Araplaşmış" anlamındaki "Müsta'riba" kavramı ile ayrıca isimlendirilmişlerdir (Gürkaynak, 2003: 283).

Sefaradlar, Yahudi tarihinde oldukça ayrı bir yere sahiptir. Bunun sebebi ise Aşkenazlar (Orta ve Doğu Avrupa Yahudileri), Romanyotlar (Bizans Yahudileri) veya Mustarabiler (Arap Yahudileri) gibi cemaatlerden farklı olarak dini yozlaşmaya neredeyse hiç uğramamış, İbranice biliyor ve buldukları toplumda gerek siyasi gerekse ekonomik saygınlıklarının olmasından kaynaklıdır (Benbassa ve Rodrigue, 2014: 13-15). Sefaradlar, kısa süre içerisinde İstanbul, Selanik ve Edirne'de kendi cemaatlerini kurmuş, diğer Yahudi cemaatleri de çevrelerinde toplayarak kültürel varlıklarını tekrar doğrultma çabası göstermiş, kente uyum sağlamış ve konuştukları Judeo-Espanyol (Ladino) (Ortaylı, 2005: 69) dilinden sıyrılıp Türkçe öğrenmişlerdir.

Yahudilerin kendi içerisinde ki bu birlikteliğinin yanı sıra şehrin refahı için de önemi vardır. Tarihlerindeki dışlanmışlıktan dolayı bireysel çabaları ile ticaret yaparak bu konuda ehil olmuşlardır. Keza İstanbul'da da aynı şekilde ticaret ile uğraşırlar. Birçok dükkân açarak şehrin ana ticaret noktalarına hareketlilik getirirler (Epstein, 1982: 105). Şehrin giriş noktalarında ve ticaret limanlarında mesken kurarak dış ticareti hareketlendirirler. Bu sebeple de devlet, gümrüklerde daha ziyade Yahudi tebaanın çalıştırılmasını kararlaştırır. Gümrüklerdeki başarılarından, elde ettikleri nüfuzdan dolayı sonraki yıllarda dışarıdan gelen tüccarlar, Osmanlı topraklarında yaptıkları işlerde yakınlık kurdukları Yahudi tüccarların isimlerini kullanarak vergilerden kurtulmaya çalışmışlardır (Mantran, 2014: 147-158). Sonraki yüzyıllarda Avrupa ile olan ilişkileri sayesinde kendilerini çağa uyduran Yahudiler hem kentlerin kalkınmasını sağlar hem de Osmanlı'da ihtiyaç duyulan doktor, mühendis ve bankerler ile nitelikli işgücü açığını kapatırlar. Yahudilerin Osmanlı'da bu gibi sebepler ile devlet kademelerine gelmesi dünyanın farklı noktalarındaki Yahudilere de birer çağrı niteliği taşır. Öyle ki, Elijah Mirzahi, 1498 yılına geldiğinde İstanbul'da Yahudilerin artık çoğunluk olduğunu söyler. (Gürkaynak, 2003: 282). Çoğunluklarından dolayı toplumda, Galata, Pera, Şişli, Sirkeci, Kuzguncuk veya adalarda yaşadığı bilinen kişilerin Yahudi olduğu zannı oluşmuştur (Molho, 1999: 80).

Tüm Osmanlı toprakları içerisindeki Yahudi toplumunun iç hiyerarşik durumu ise Gürkaynak tarafından şöyle ifade edilmiştir:

“15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Yahudi toplumunda iki tip liderlik mevcuttu: Toplumun hahamları tarafından kullanılan geleneksel liderlik ve toplumun siyasal ve ekonomik ilişkilerde etkili din adamı olmayanların liderliği. Birinci tipte iki bölüme ayrılmaktadır: İstanbul'da ki hahambaşının liderliği ve diğer bölgelerdeki hahamların liderliği. İstanbul'da ki hahambaşı sadece İstanbul'da ki Yahudilerin dini ve otoriter lideri olup diğer bölgelerdeki Yahudileri temsil etmemekteydi. Yani İstanbul'da ki Ortodoks Patriği gibi değildi. İkinci tip liderlik ise meşhur doktorlar, maliyeciler ve politikacılardan oluşmaktaydı. Bunlar Osmanlı yönetimine yakın oldukları için devlet politikalarını etkileyebiliyorlardı” (Gürkaynak, 2003: 283).

Endülüs'ten gelen Yahudilerin içerisinde daha önce Endülüs Devleti adına politika yürütenlerde vardır. Bu isimler (Salomon ben Natan Ekanazi, Salomon ben Yaeş, David Passi)⁶ kimi zaman elçilik kimi zaman kâtiplik kimi zaman da yüksek sivil memurluk görevini ifa etmiştir. Diplomatların yanı sıra birçok doktora (Josef Hamon, Moşe Hamon,)⁷ padişahların başhekimliği yaptırılarak kendilerine duyulan güven gösterilmiştir. Ayrıca Yahudiler, bilime verdikleri önem ve teknolojik gelişmelere duydukları merak ile entelektüel gelişimlerini sürekli kılmışlardır. Bunun sonucunda da Osmanlı'ya ilk matbaayı getirmişlerdir. Osmanlı sultanları, bu denli fayda sağlayan Yahudileri himaye etmiş ve destek göstermiştir. Devlet ile Yahudiler arasında kurulan bağ o denli kuvvetli hale gelir ki 1512 yılında David Nahmias'ın bastığı “Midraş Teilim - Vegam Nikra: Midraş Şahar Tov Yakar Mipeninim” isimli İbranice eserde şu sözler yer alır: “Efendimiz Kral Sultan Bayezid hükümlerinde altında basılmıştır. Tanrı krallığını ve kendisini yüceltsin.” (Güleryüz, 2012: 91).

Osmanlı'nın gerileme devrine kadar yaşanan bu Yahudi gelişiminin ekserisinden bihaber olmasına rağmen 2. Beyazıt, henüz Yahudilerin Osmanlı'ya ilk göç ettiği yıllardan edindiği tecrübe üzerine Veziriazam Koca Davut Paşa ile yaptığı konuşmada şu cümleleri sarf etmiştir: “Bu kralla nasıl akıllı ve uslu Fernando diyebiliyorsunuz? Kendi ülkesini yoksullaştırıyor ve benimkini zenginleştiriyor.” (Aboab, 2007: 9; Kadioğlu, 2007: 71). Bu sözler dikkate alındığında Yahudilerin Osmanlı'ya göçünün önünü açan sebeplerin başında 2. Beyazıt'ın pragmatist yaklaşımının olduğunu söylemek mümkündür. Bu pragmatizm, daha çok anlam kuramı içerisinde değerlendirilebilir. Şöyle ki, 2. Beyazıt, Yahudilerin

⁶ Bu isimler hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Naim A. Güleryüz, Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri. İstanbul: Gözlem Gazetecilik, Basın ve Yayın A.Ş. 2012, s. 72-85.

⁷ Bu isimler hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Naim A. Güleryüz, Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri. İstanbul: Gözlem Gazetecilik, Basın ve Yayın A.Ş. 2012, s. 55-57.

sosyal yaşama ve ekonomiye olan katkılarına dair bazı izlenimlere Arnavutluk Seferi ve daha çok Boğdan Seferi sırasında sahip olmuştur. Öncelikli olarak bu düşünce ile kabul ettiği Yahudilerin bilinen karakteristik özelliklerine uygun olarak Osmanlı'yı mamur etmesi ve 2. Beyazıt'ın planlamasının gerçekleşmesinin bu sözlere vesile olduğu düşünülebilir.

Endülüs göçmenlerinin kabul edilme nedenlerinin daha somut incelenmesi adına göçmenlerin yoğunlukta olduğu bölgelerin demografik, ekonomik, kültürel, etnik ve dini durumuna bakmak daha faydalı olacaktır. Bu amaç doğrultusunda, Yahudi nüfusunun fazla olması sebebi ile Selanik, incelenebilecek en uygun şehirdir. Selanik Tapu Tahrir kayıtlarında işlendiği üzere 11'i Endülüs göçmenlerine ait olmak üzere 26 Yahudi cemaati mevcuttur. Yahudilerin cemaat kurmakta hızlı davranmasının sebeplerinden birisi de meydana gelebilecek herhangi bir sorunda devlet ile muhatap olacak tüzel kişiliğin bulunmasının daha faydalı olması ve sorunların gizlilik içinde çözülmesine imkân sağlamasıdır (Emecen, 2011a: 292). Yine Selanik Tapu Tahrir kayıtlarına göre 2918 ev bulunan Selanik'te 1388 tanesi Endülüs göçmenlerine aittir (Şeyban, 2017: 353-355), ki bu yoğunluk sonraki dönemlerde kentin Yahudilerin Avrupa'ya geçişinde bir üs niteliği taşımasına sebep olmuştur (Lewis, 1996: 132-133). Selanik'e yerleştirilen Yahudilerin diğerlerinden farklı olarak daha kalifiyeli oldukları göze çarpmaktadır. El zanaatlarında mahir ustalar (dokumacı, sarraf vb.), doktorlar, tüccarlar ve çeşitli mesleklerden yüksek eğitim sahibi insanlar burada yaşamıştır. Öyle ki, özellikle kaliteli kumaş üreten ve Selanik çuhası diye bilinen kumaşlar Yeniçeri kıyafetlerinde kullanılmak üzere devlet tarafından alınır ve bu üreticilerin Selanik'ten taşınması yasaklanır (Barkan, 1980: 740). İstanbul'dan sonra bir matbaada Selanik'te açan Yahudiler, Arapça dışında tüm dillerde basım yapabilme imtiyazı alırlar (Braudel, 1990: 75-108; Gülerüz, 2012: 66).

Yönetici elitin tutumunun ve İstanbul ekonomik yaşamın anlaşılabilmesi adına "Sefaradlar neden bilhassa Selanik'e yerleştirildi?" sorusu önemlidir. Yaklaşık yarım asır önce fethedilmiş olan ve doğal afetler⁸ atlatan İstanbul, imara ve yatırımlara ihtiyaç duyarken oldukça başarılı ve uyumlu bir görüntü çizen Sefaradlar Selanik'e yerleştirilmiştir. Zıtlık barındıran bu kararın Osmanlı eliti tarafından yönlendirildiği düşünülebilir. Şöyle ki, İnalçık'ın araştırmalarına göre Osmanlı yöneticileri ticarete karşı her daim ilgili olmuştur. Bunun sebebi ise ticaret ile hem devletin gelir elde etmesi hem de halka mal arzının sağlanmış olmasıdır. Bunların yanı sıra asıl sebep İstanbul'da ülkeler arası ticaret yapan kişilerin denetimden ve yüksek vergilerden belirli oranlarda muaf tutulmuş olmasıdır. Yüksek kârlılık anlamına gelen bu uygulama belirli zümrelerde (yönetici elit) sermaye birikimini yoğunlaştırmıştır (İnalçık, 1969). Pragmatizmin ve bilhassa araştırma kuramının öne sürdüğü "eylemlere bakılarak tutumlar bilinebilir" diyagramı da dikkate alındığında yönetici elitinin, kendi ticari kazançlarını bölmek veya zora sokmamak adına Sefaradlara İstanbul'da değil Selanik'te yerleşim yeri göstermesi tabii bir durumdur.

Yoğun göç alan yerlerden olan Tunus'ta Selanik ile kıyaslanamayacak boyutta olsa da Yahudilerin yerleşmesi ile benzer değişimler gözlenir. Farklı olarak Endülüs Yahudileri, yerleştikleri bölgenin ismini almamış, bölgeye Endülüs isimleri vermişlerdir (Şeyban, 2017: 346).

Diğer bir Yahudi yerleşim yeri olan Cezayir de ise yine İstanbul ve Selanik'teki benzer gelişmelere ek bazı değişimler söz konusudur. Bölge tarihinin en parlak yılları göç sonrası yaşanmış (Braudel, 1990: 158) ve Cezayir mimari açıdan oldukça etkilenmiştir. Özellikle bu yönü ile göç alması kültürel fayda sağlamıştır. İnce işlemler ve renkli camlar ile özdeşleşen Endülüs mimarisini basit bir hane çatısında

⁸ II. Beyazıt dönemi içerisinde şiddeti oldukça yüksek olan 1488, 1489, 1498 ve 1509 depremleri meydana gelmiştir. Yıkıcı etkisi oldukça büyük olan bu depremlerin etkileyici yönlerinden birisi de o dönemde halk ve dahi saray çevresinde kıyametin yaklaştığı söylentilerinin itibar görmesidir. Bunların yanı sıra salgın hastalık, yangın ve sel felaketleri de vuku bulmuştur. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Oruç Beğ. (2008). Oruç Beğ Tarihi. N. Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca Basın Yayın; Feridun M. Emecen. (2011b). İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları (Cilt 1). İstanbul: İSAM Yayınları; Mehmet Balaban. (2020). Osmanlı Kroniklerine Göre II. Bayezid Dönemi'nde Meydana Gelen Doğal Afetler Üzerine Bir İnceleme. Genç Mütefekkirler Dergisi, 1(2), 176-193.

dahi görmek mümkündür. Dış ticaretin neredeyse tamamı Yahudiler elinde iken tüfek ve barut üretiminde de teknik bilgilerinden fazlası ile yararlanılmıştır (Şeyban, 2014: 81; Şeyban, 2017: 337-344).

Sefaradların neden kabul edildiği sorusunu bir sonuca bağlamadan önce 2. Beyazıt'ın karakteristik yapısından bahsetmekte fayda vardır. Zira Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na kabulü sırasında nihai karar padişah tarafından zikredilmiştir. Ayrıca yukarıda ifade edildiği üzere padişahın Yahudi toplumlari ile müspet ilişkileri ve kanaatleri bulunmaktadır. Bu sebeple araştırma sorusu içerisinde doğrudan bir sebep olabileceği öngörülmektedir. Bu bahiste başvuru kaynaklardan ilki Andrea Gritti'nin İstanbul Balyozu (büyükelçi) görevinde iken Venedik Senatosu'na yazdığı rapordur. Bu rapora göre:

“Boyu ortadan yüksektir... Hiç içki kullanmaz; gençliğinde içerdi, babasının baskısı sebebiyle tövbe etmiştir. Az yer. Ata binmekten pek hoşlanır. En sevdiği şey av ve atlı sporlardır. Dini merasimlere dikkatle riâyet eder ve bol sadaka dağıtır. Felsefe ve astronomi ile meşgul olur...” (Öztuna, 2004: 101)

2. Beyazıt, şehzade olarak 25 yıl kaldığı Amasya'da birçok âlimden ders almıştır. Bunlar içerisinde en fazla Muarrifzâde'nin etkisinde kaldığı bilinmektedir (Mecdi, 1989: 212). Lalaları ise Çandarlızâde İbrahim, Yahya Paşa, Rakkas Sinan Bey gibi isimlerdir (Emecen, 2011b: 16). Tarikat şeyhleri ile olan ilişkisinin etkisi ile yumuşak huylu, naif ve sakin bir profil çizen 2. Beyazıt, sosyal çevresinden çokça etkilenir hale gelmiştir. Padişahlık tahtına oturduktan sonra da aynı tutumu sergileyen 2. Beyazıt, ilim ve kültür hayatına büyük değer vermiştir. Müeyyездe Abdurrahman, Molla Lütü, İdris-i Bitlisi, Kemalpaşazâde, Firdevsi gibi aydınları çevresinden eksik etmemiştir. Sosyal çevresinden etkilenmesine en iyi örneklerinden biriside 1490'lı yıllarda art arda meydana gelen doğal afetlerden ve akabinde sarayda çıkan kıyamet dedikodularından etkilenerek 4 ay kadar Edirne'deki sarayında kalmasıdır (Beğ, 2008: 151-153). Politik yaşamda ise yine çevresinin oldukça etkisinde kalarak realist bir anlayış sergilemiştir (Emecen, 2011b: 46-48). Her ne kadar Cem Sultan'dan dolayı babası Fatih Sultan Mehmet ve oğlu Yavuz Sultan Selim'e kıyasla geride kaldığı düşünülse de birçok sefer düzenlemiş ve bunlarda güvendiği paşalarını yanından ayırmamıştır. Bu paşalara hem şahsi hemde akrabalık⁹ bağından dolayı itimat etmiş ve istişare ile kararlar almıştır. Binaenaleyh, 2. Beyazıt'ın hem âlimlerin hemde paşaların etkisi altında kalması araştırma kuramının öne sürdüğü “sosyal çevre-eylem” sürecine örnektir.

2. Beyazıt, realist ilkelerle veya cihat anlayışıyla seferler düzenlemiş olsa da fitratında olan naiflik ve kırılabilirlik her daim kendisini göstermiştir. Örneğin, yaptığı Arnavutluk Seferi sırasında ahıryan¹⁰ halkın kendisine zorluk çıkarması (Beğ, 2008: 151) Hristiyanlara karşı temkinli davranmasına sebep olmuştur. Sefaradların yardım isteğinin hemen öncesine tekabül eden bu olay, 2. Beyazıt'ın İstanbul'da Yahudilere yerleşim yeri açarak onların Selanik'ten sonra buraya da yerleştirmesinde etkili olmuştur. Ek olarak, 1484 Boğdan Seferi sırasında Akkırman'ı ele geçirdikten sonra bu bölgede oldukça zengin ve ticari ağları geniş olan Yahudiler ile karşılaşmıştır (Beğ, 2008: 136). Bu sırada Yahudilerin refahından etkilenmiş olması ve aynı dönemde İstanbul'da yaşanan emtia sıkıntısını Yahudilerin giderebileceği kanaatine sahip olması muhtemeldir. İki örnekte de görüldüğü üzere 2. Beyazıt deneyimlediklerinden faydalanmıştır. Bu durum da anlam kuramının öne sürdüğü “mütalaa-eylem” sürecine örnektir.

Sonuç olarak, 2. Beyazıt, uzun şehzadelik döneminde şeyh ve âlimlerden yumuşak huyluluk kazanmış; bu tavrını uluslararası ilişkilerde barışçıl siyaset izleyerek göstermiş¹¹; kendisinin şahsi kanaatleri ile paşalarının ticari faaliyetleri ve muhtemel kaygılarından dolayı Yahudi yerleşim yerine yönelik verilen kararları hayata geçirmiştir.

⁹ 2. Beyazıt'ın sekiz oğlu ve on iki kızı olmuştur. Kızlarından bazılarını da paşaları ile evlendirmiştir. Bu paşalar; Sinan Paşa (Ayşe Sultan ile evli), Faik Paşa (Hatice Sultan ile evli), Hersekzâde Ahmet Paşa (Hundi Sultan ile evli), Ahmed Paşa (İlaldı Sultan ile evli) ve Antalyalı Balı Paşa'dır (Hümâ Sultan ile evli) (Uluçay, 1980: 21-28).

¹⁰ Ahıryan, görünüşte Müslüman olan Hristiyan anlamında kullanılmaktadır.

¹¹ 2. Beyazıt'ın uluslararası ilişkilerde barışçıl politika izlemesi yalnızca karakteristik yapısına bağlanmamalıdır. Bu tavrında, Avrupa'nın Cem Sultan üzerinden çıkardığı sorunlarda etkili olmuştur.

6. Sonuç ve Değerlendirme

İber Yarımadası'nda çok dinli ve çok kültürlü bir medeniyet inşa eden Endülüs Devleti'nde çeşitli isyanlar ile başa çıkılmasına rağmen devleti asıl yıpratın ve dağıtan hareket Hristiyan-Katolik İspanya Krallıkları'nın yönettiği Reconquista'dır. Toplamda üç aşamalı olarak gelişen hareket, 718 yılında ilk kez ortaya çıkmıştır. 1085 yılında Müslüman ve Yahudi halk için devletin yetersiz kalmasından dolayı korku sebebi haline gelmiş, 1492 yılında ise yarımada da ki son Müslüman güç olan Gırnata Benî Ahmer Prensiği'nin yıkılması ile amaçlanan tasfiye yerine getirilmiştir. Müslüman, Yahudi ve Hristiyan-Protestan toplumlardan göç edemeyen küçük bir grup zorla Katolik Hristiyanlık'a geçirilmiştir. Mezalimden kaçıp zorunlu göçe katılan kitleler dünyanın çeşitli yerlerinde yurt bulabilmişken Yahudi toplumu bu arayışında yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndan müspet cevap almıştır. İmparatorluğun çeşitli noktalarında iskân ettirilen Yahudiler, tarihlerindeki en rahat ve üretken yılları yaşamıştır. Bu noktada, literatürde cevaplanmayan soru "Osmanlı İmparatorluğu Yahudileri neden kabul etti?" sorusu olmuştur. Çalışmada varılan sonuç ise devletin pragmatist anlayışından dolayı Yahudileri kabul ettiği yönündedir. Ancak bu anlayışı destekleyen alt sebep aynı zamanda padişahın şahsi teessürüdür. Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi elitleri ve padişahın ortak kararı bir bütün olarak devletin pragmatist yaklaşımını ortaya koymuştur. 2. Beyazıt'ın şahsi teessürü ise sonuca götüren önemli bir "araç" olarak iki farklı şekilde bu yaklaşımı desteklemiştir. Buna göre ilk olarak 2. Beyazıt'ın tavrı, ilim ve siyaset çevrelerinden oldukça etkilenmiş ve bu da pragmatizmin öngördüğü "eylemlerdeki sosyal çevre etkisini" açık şekilde göstermiştir. İkinci olarak Pierce'in pragmatizm içerisinde değerlendirdiği "güç" metaforu odak noktasına alındığında 2. Beyazıt, Yahudilerin ticari etkinliğinden hareketle onları tanıdığını ve yine aynı başarıyı göstererek Osmanlı'yı kalkındıracağı öngörüsünde bulunmuştur. Bu da mütalaanın eyleme olan etkisine bir örnektir. Ticari kaygıların yanında, Sefaradların zikredilen şehirlerdeki entegrasyonu, kültürel interaktivitesi ve sağladığı bilimsel kümülasyon bu bütünün içerisinde değerlendirildiğinde Osmanlı'daki Sefaradların, büyük oranda devletin pragmatist yaklaşımı, nispeten de 2. Beyazıt'ın şahsi teessüründen dolayı kabul edildiği sonucunu desteklemektedir. Her ne kadar araştırma başlıkları dolu içeriğe sahipse de literatürde sorunun direkt cevabına yönelik çalışmaların bulunmayışı, Osmanlı'nın yükselme devrine ait demografik istatistiklere ulaşılammış olması sebebi ile varılan sonuç eksik kalmaktadır. Ayrıca, çalışmanın desteklenmesi adına dini ilimler açısından değerlendirilmesi de faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Abbâdî, Ahmet Muhtâr. (Tarih Yok). Fî Târîhi'l-Mağribve'l-Endelüs. Beyrut: Dâru'n Nehdati'l Arabiyye.
- Aboab, Immanuel. (2007). Nomologia o Discursos Legales. (Çev. Moises Orfali). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Altıntaş, Yusuf. (2022). Sefaradlar Kimdir?. Türkiye Hahambaşılığı Vakfı. Erişim Tarihi: 18.08.2022, <http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/bunlari-biliyormuydunuz>
- Aschbach, Joseph. (1940). Târîhu'l-Endelüs fi Ahdi'l-Musrâbitînve'l-Muvahhidîn. (Çev: M.A. İnan). Kahire.
- Balaban, Mehmet. (2020). Osmanlı Kroniklerine Göre II. Bayezid Dönemi'nde Meydana Gelen Doğal Afetler Üzerine Bir İnceleme. Genç Mütefekkirler Dergisi, 1(2), 176-193.
- Barkan, Ömer Lütfü. (1980). Türkiye'de Toprak Meselesi. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Beğ, Oruç. (2008). Oruç Beğ Tarihi. N. Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca Basın Yayın.

Benbassa, Esther & Rodrigue, Aron. (2014). Türkiye ve Balkan Yahudileri. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bertnard, Louis (1940). İspanya Tarihi. (Çev: Galip Kemali Söylemezoğlu-Nurullah Ataç). İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Bilgin, Feridun. (2009).Gırnata İsyanı Çerçevesinde Osmanlı-Endülüs İlişkileri, Usul İslam Araştırmaları Dergisi, 11(11), 117-140.

Bilgin, Feridun. (2013). Osmanlı Hâkimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.-XVII. Asırlar), Akademik İncelemeler Dergisi, 8(1), 29-49.

Braudel, Fernand. (1990). Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Doğan, Nejat. (2003). Pragmatizmin Felsefi Temelleri. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20, 83-93.

Dozy, Reinhart Pieter Anne. (1994). Endülüs Tarihi: Doğuştan Günümüze Endülüs Tarihi. (Çev: Heyet). Cilt 4. Konya: Esra Yayınları.

Emecen, Feridun M. (2011a). Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum. İstanbul: Timaş Yayınları.

Emecen, Feridun M. (2011b). İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları (Cilt 1). İstanbul: İSAM Yayınları.

Epstein, Mark A. (1982). The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (Eds). Christian and Jews in the Ottoman Empire (pp. 101-116). New York: Holmes & Meier Publishers,

Güleryüz, Naim A. (2012). Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri. İstanbul: Gözlem Gazetecilik, Basın ve Yayın A.Ş.

Gürkaynak, Muharrem. (2003). Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(2), 275-290.

Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im. (1984). Er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr. Nşr: İhsan Abbas. Beyrut: Memleketü Lübnan.

Hitti, Philip Khuri. (1989). Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi. (Çev: Salih Tuğ). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Humeydî, Muhammed bin Ebû Nasr. (1996). Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Vülâti'l Endelüs. Nşr: İdâretü İhyâi't-Türâs, İstanbul: Mektebetü'l-İrşad.

İmamüddin, Muhammed. (1984). Endülüs Siyasi Tarihi. Ankara: Rehber Yayıncılık.

İnalçık, Halil. (1969). Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History, 29/1, 97-140.

Kadıoğlu, Muhsin. (2007) Nar Ülkesi, Endülüs'ün Son Yılları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.

Kennedy, Hugh. (1996). Muslim Spainand Portugal: A Politicalhistory of al-Andalus. Londra: Longman.

Kettani, M. Ali. (1997). “ Gırnata'nın Düşmesinden XIX. Yüzyıl Sonuna Kadar Endülüs'te İslam”, (Çev: Seyfettin Erşahin). Ankara: TDV Yayınları.

Levi-Provençal, Evariste. (1993). Ronda. Komisyon (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (ss. 758-759), Cilt 9. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Levi-Provençal, Evariste. (1993). Mürsiye. Komisyon (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (ss. 810-812), Cilt 8. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Lewis, Bernard. (1996). İslam Dünyasında Yahudiler. (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: İmge Kitabevi.

Makkarî, Ebu'l Abbâs Şihâbüddîn Ahmed bin Muhammed et-Tilemsânî. (1998). Nefhu't-Tibmin Gusnî'l-Endelüsi'r-Ratib ve Zikri Vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatib. Nşr: Yusuf Muhammed Bukâî. Beyrut: Dâeru'l-Fikr.

Makki, Mahmud. (1992). The Political History of al-Andalus: The Legacy of Muslim Spain. Leiden: Brill.

Mantran, Robert. (2014). Foreign Merchants and the Minorities in İstanbul During the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Benjamin Braude (Eds.). Christian and Jews in the Ottoman Empire (pp.147-158). Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Mecdî, Mehmed. (1989). Hadâiku'ş-Şekaik. (Çev. Abdulkadir Özcan). İstanbul: Çağrı Yayınları.

Mekki, Tahir Ahmed. (1987). Endülüs, Târîhu İsmîn ve Tatavvuruhu. Dirâsât Endelüssiye. Kahire: Dâru'l-Maarif.

Molho, Rena. (1999). Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında İstanbul Yahudileri. (Çev. Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy). Stathis Pinelopi (Ed.), 19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler (ss. 80-91), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ocak, Hasan Fehmi. (2018). Endülüslülerin Osmanlı Ülkesine Göçü ve Entegrasyonu. Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1), 17-31.

Ortaylı, İlber. (2005). Millet. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 30, 66-70. Erişim Tarihi: 05.02.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/millet#1>

Özdemir, Mehmet. (1995). Endülüs. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 03.02.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus#1>

Özdemir, Mehmet. (1999). Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi Mi?, İslami Araştırmalar Dergisi, 12(3-4), 283-296.

Özdemir, Mehmet (2012). Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet Tarihi, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları.

Öztuna, Yılmaz. (1994). Büyük Osmanlı Tarihi. Cilt 1. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Öztuna, Yılmaz. (2004). Osmanlı Devleti Tarihi; Siyasi Tarih. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Öztürk, Emre. (2015). Sosyal Bilimler Metodolojisinde Bir Yaklaşım Olarak Pragmatizm. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Parmaksızoğlu, İsmet. (2002). İspanya. Türk Ansiklopedisi, Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), Cilt 20. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 323-339.

Pierce, C.S. (1958a). How to Make Our Ideas Clear. In Philip P. Wiener (Eds.), Charles S. Peirce:

Selected Writings (pp. 113-136). New York: Dover Publications.

Pierce, C.S. (1958b). The Fixation of Belief. In Philip P. Wiener (Eds.), Charles S. Peirce: Selected Writings (pp. 91-112). New York: Dover Publications.

Sakaoğlu, Necdet. (2002). Bu Mülkün Sultanları (36 Osmanlı Padişahı). İstanbul: Ođlak Yayıncılık.

Şeyban, Lütfi. (2006). Mu'temid-Alellah, İbn Abbâd. TDV İslam Ansiklopedisi, 31, 388-390. Erişim Tarihi: 03.02.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mudemid-alellah-ibn-abbad>

Şeyban, Lütfi. (2014). Endülüs. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 1. Baskı.

Şeyban, Lütfi. (2017). Mudejares ve Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Baskı.

Şükürov, Qiyas. (2009). Endülüs İstidnâmesi ve Kemal Reis'in İspanya Seferi. İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, 7(14), 311-334.

Uluçay, Çađatay. (1980). Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara: Türk Tarih Kurumu.